

Emilia Pełka

Zmiany usytuowania dawnych świątyń względem rynku miejskiego na tle regulacji miast Mazowsza i Podlasia w Królestwie Kongresowym w 1. połowie XIX wieku

Changes in the location of former churches in relation to the town square
against the background of the regulation of towns in Mazovia and Podlasie
in the Congress Kingdom in the 1st half of the 19th century

Streszczenie. Artykuł omawia przemiany w usytuowaniu względem rynku miejskiego dawnych świątyń (w większości kościołów katolickich), pochodzących z XVI–XVIII wieku. W 1. połowie XIX wieku, na terytorium Królestwa Kongresowego, na skutek akcji regulacyjnej miast, od 1815 roku rozpoczęto prace mające na celu uporządkowanie przestrzeni miejskich (np. korektę dawnych, oraz wytyczanie nowych ulic i placów, zakładanie parków) i budowę nowych gmachów publicznych (np. ratusze czy szpitale). W artykule przedstawione zostało 6 założeń rynkowo-kościelnych, znajdujących się na ziemiach mazowieckich i podlaskich, przekształconych w tym okresie. Powstały one na skutek relokacji placu rynkowego względem istniejącego przy nim kościoła. Są to układy nawiązujące kompozycją do założeń barokowych, powstających często na omawianych terenach od 2. połowy XVII i w XVIII wieku – usytuowane osiowo w pierzei rynku miejskiego, gdzie świątynia stanowiła główną dominantę w przestrzeni placu. W okresie swojego wzniesienia, omawiane świątynie znajdowały się w odmiennym usytuowaniu względem rynku. Kościoły w Piasecznie, Tarczynie i Mińsku Mazowieckim (z XVI w.) umiejscowione były we wnętrzu placu. Kościół parafialny w Kodniu (XVII w.), oraz unicki w Międzyrzeczu Podlaskim (2. poł. XVIII w.) znajdowały się w pobliżu krańca dłuższej pierzei rynku. Kościół jezuitów w Rawie Mazowieckiej (k. XVII – 1. poł. XVIII w.) usytuowany był pierwotnie na tyłach zachodniej pierzei rynku.

Słowa kluczowe: urbanistyka; kościół; rynek; przekształcenie; relokacja; Piaseczno; Tarczyn; Rawa Mazowiecka; Mińsk Mazowiecki; Międzyrzecz Podlaski; Kodeń

Abstract. The article discusses the changes in the location in relation to the town square of former churches (mostly Catholic churches), dating from the 16th to the 18th century. In the first half of the nineteenth century, on the territory of the Congress Kingdom, as a result of the regulatory action of the cities, from 1815 onwards, works aimed at the ordering of urban spaces (e.g. correction of old, and delimitation of new streets and squares, establishment of parks) and construction of new public edifices (e.g. town halls or hospitals) began. The article presents 6 market and church assumptions, located in the Mazovian and Podlasie lands, transformed during this period. They were created as a result of relocation of the market square in relation to the church existing next to it. They are compositional arrangements referring to the

Baroque assumptions, often created in the discussed areas from the second half of the 17th and 18th centuries – axially located in the frontage of the town square, where the temple was the main dominant in the square space. At the time of their erection, the churches in question were located in a different position in relation to the square. The churches in Piaseczno, Tarczyn and Mińsk Mazowiecki (from the 16th century) were located in the interior of the square. The parish church in Kodeń (17th century), and the Uniate church in Międzyrzecz Podlaski (2nd half of the 18th century) were located near the edge of the longer frontage of the square. The Jesuit church in Rawa Mazowiecka (c. 17th – 1st half of the 18th century) was originally situated at the rear of the western frontage of the market square.

Keywords: urbanism; church; market; transformation; relocation; Piaseczno; Tarczyn; Rawa Mazowiecka; Mińsk Mazowiecki; Międzyrzecz Podlaski; Kodeń

W 1. połowie XIX wieku miała miejsce akcja regulacyjna miast w Królestwie Kongresowym, prowadzona bardzo intensywnie od 1815 do 1830 roku¹. „W 1820 r. wprowadzono w życie *Przepisy ogólne Policji budowniczej dla miast w Królestwie Polskiem*, w celu przyprowadzenia miast z wolna do porządku i regularnej budowli, tudzież oznaczenia stałych prawideł, wedle których w zabudowaniu i melioracji tychże miast, postępować należy”².

Na skutek tych działań przebudowano wiele miast. Zmieniano układ rynków, przebieg ulic lub wyznaczano nowe. Zakładano parki miejskie i bulwary spacerowe. Zobowiązywano właścicieli działek, szczególnie w większych ośrodkach, do stawiania budynków murowanych. Władze także wznosiły nowe reprezentacyjne budowle użyteczności publicznej oraz administracji, jak ratusze i inne budynki rządowe, teatry czy szpitale. Rozwijano również terytorialnie miasta, wyznaczając nowe dzielnice na obszarach, gdzie dotychczas znajdowały się pola uprawne lub rozsiana była wiejska zabudowa. W 1. połowie XIX wieku znacząco przebudowano takie miasta jak Praga (obecnie dzielnica Warszawy)³, Rawa Mazowiecka⁴ czy Radom⁵. Zmiany zaszły też w mniejszych ośrodkach, w których skupiano się głównie na regulacji i uporządkowaniu istniejącej już zabudowy, dróg czy placów. Miejscowościami mniejszej rangi, które wówczas uległy przekształceniom, były m.in. Tarczyn, Piaseczno czy Mińsk Mazowiecki. W tym też okresie, podczas

1 KALINOWSKI 1955, s. 141–145.

2 „Decyzja Namiestnika Królewskiego, Nr 11.572, Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Część 1. Gospodarstwo miejskie. Tom II. O obronie własności i praw miastom służących, o uporządkowaniu miast i realności miejskich, o robotach i ulepszeniach w miastach, i o funduszu budowlanym miast”, 1866, s. 339–355, za: GRABISZEWSKA 2013, s. 76.

3 *Ibidem*, s. 67–85.

4 KALINOWSKI/TRAWKOWSKI 1955, s. 181–207.

5 KALINOWSKI 1955, s. 141–180.

regulacji miast wzorowano się jeszcze na urbanistyce barokowej XVIII wieku⁶. Podkreślano osie widokowe i dominanty, które stanowiły reprezentacyjne budynki użyteczności publicznej.

Jedną z bardziej interesujących kwestii związanych z tymi przekształceniami jest zagadnienie relacji przestrzennych, jakie zachodziły pomiędzy główną świątynią miasta a placem rynkowym. Problematyka ta zajmuje szczególnie ważne miejsce na terenach historycznego Mazowsza i Podlasia⁷.

W omawianym okresie, w wyniku akcji regulacyjnej miały miejsce także przekształcenia starych średniowiecznych i renesansowych jeszcze układów kościoła we wnętrzu placu rynkowego oraz innych istniejących wcześniej schematów założeń na układy z dominującą rolą świątyni w pierzei rynku. Było to nawiązaniem i kontynuacją form, jakie powstawały na terenach Mazowsza, Podlasia i ich ziem ościennych od 2. połowy XVII wieku. Były to założenia urbanistyczne rynko-kościelne, z usytuowaniem kościoła pośrodku węższej (najczęściej) pierzei rynku miejskiego i ukierunkowaniem jego fasady do wnętrza placu. Taki schemat kompozycyjny był mocno związany z barokowymi koncepcjami projektowania przestrzennego, dążącymi do osiowości założenia i wyznaczenia wyraźnej dominanty architektonicznej w jego obrębie. Występuje on bardzo często na wyżej wymienionych terenach. Przykładami mogą być tu takie XVIII-wieczne, barokowe założenia przestrzenne, jak kościoły i rynki w: Węgrowie, Tykocinie, Choroszczu, Siedlcach, Kocku czy Nowym Dworze Mazowieckim⁸.

W 1. połowie XIX wieku powstało wiele planów obrazujących wygląd miast oraz pomiarów ilustrujących projekty przekształceń dotychczasowych przestrzeni miejskich. Bogusław Paprocki pisał:

6 *Ibidem*, s. 155; PAPROCKI 1965, s. 334; GRABISZEWSKA 2013, s. 67–85.

7 Kwestia usytuowania historycznych świątyń względem rynku na terenach Mazowsza i Podlasia, a także ich zmian w XIX w. nie była do tej pory zbyt szeroko rozpatrywana przez badaczy architektury i urbanistyki. Zajmowali się nią m.in.: Wojciech Trzebiński i Anna Czapska – omawiający podlaskie założenia okresu baroku (TRZEBIŃSKI 1955; TRZEBIŃSKI 1962; CZAPSKA 1970), Marian Benko i Robert Kunkel, którzy rozpatrywali w swoich pracach usytuowanie w obrębie placów kościołów, pochodzących z XV i XVI w. (BENKO 1956; KUNKEL 2006), czy Agnieszka i Henryk Bartoszewiczowie, którzy odnieśli się do tego zagadnienia od strony planów historycznych (A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012; A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2013; A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2020). Istotne dla badań nad usytuowaniem świątyń względem placów rynkowych są także prace monograficzne, dotyczące miast, do których ten problem się odnosi, np. KALINOWSKI/TRAWKOWSKI 1955; LALIK 1973; BENKO 1976; LALIK 1976; LUTOSTAŃSKA 2012. Autorka artykułu obecnie również realizuje projekt badawczy dotyczący usytuowania świątyń w obrębie placów rynkowych na omawianych terenach pomiędzy XVI a XIX w.

8 TRZEBIŃSKI 1955; CZAPSKA 1959; KOCHANOWSKI 1960; TRZEBIŃSKI 1962; CZAPSKA 1970; MIERZWIŃSKI 1985–1986; MIERZWIŃSKI 1990; KOSIŃSKI/SWAT 1991; MIERZWIŃSKI 2000; MĄCZKA 2004; ŁUGOWSKI 2006; KARPOWICZ 2009; KASABUŁA 2009; OLEŃSKA 2011; A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012; MĄCZYŃSKI 2013.

Prowadzona z dużym rozmachem jeszcze od czasów Oświecenia akcja uporządkowania miast poparta jest w latach 20. XIX wieku powszechnym wykonywaniem planów „sytuacyjnych”, jako podstawy dla uporządkowania i rozwoju miast; ich największe nasilenie przypada na pierwsze lata trzeciego dziesięciolecia, kiedy sporządzono około 140 planów na ogólną ilość 482 miast Królestwa⁹.

Mapy i plany z tego okresu stanowią często jedyny ślad oraz dowód na wcześniejsze usytuowanie świątyń i placów, a także ukazują zmiany, jakie nastąpiły względem wyglądu i rozplanowania rynków miejskich. Wspomniane przekazy kartograficzne są nieocenionym źródłem, z jednej strony do badań nad procesem regulacji miast z 1. połowy XIX wieku, z drugiej strony są to bezcenne przekazy dotyczące wcześniejszej zabudowy.

Przykładem „przeniesienia” świątyni z wnętrza rynku do jego pierzei w 1. połowie XIX jest założenie w Piasecznie. Należące w przeszłości do książąt mazowieckich miasto (w okresie I Rzeczypospolitej woj. mazowieckie) lokowane zostało na prawie chełmińskim przez księcia Janusza I w 1429 roku, na gruntach wsi noszącej tę samą nazwę¹⁰. Parafia powstała w mieście w 2. połowie XV wieku¹¹, a obecny, murowany kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych (ob. św. Anny) wybudowano przed 1565 rokiem (ok. poł. XVI w.)¹². Dzisiejsza świątynia ulokowana jest w zachodniej (krótszej) pierzei rynku. Jak jednak zaznaczono na planie miasta z 1805 roku¹³, kościół parafialny znajdował się wówczas nie w pierzei, lecz wewnątrz placu rynkowego. Pozwala to stwierdzić, że teraźniejsze usytuowanie świątyni jest wtórne, spowodowane „wykrojeniem” z rynku miejskiego działki przykościelnej i stworzeniem z niej jego zachodniej pierzei. Na kolejnych planach miasta – sporządzonym przez Augustyna Sulikowskiego w 1825 roku (kopia z 1828 r.)¹⁴ oraz na planie Piaseczna z 1851 roku¹⁵ – kościół parafialny znajduje się już w pierzei rynku. Bezpośrednio za świątynią (na planach z 1805, 1825 i 1851 r.,

9 PAPROCKI 1965, s. 329–330. Plany miast Królestwa Kongresowego, pochodzące z XIX w. przechowywane są obecnie w archiwach państwowych, m.in. w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Lublinie czy Archiwum Państwowym w Radomiu.

10 A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012, s. 109; KZSP, t. 10, z. 14, pow. piaseczyński, s. 22. „Była to pierwotnie wieś książęca, leżąca wśród rozległych lasów, zalegających obszar okolic Warszawy między Wisłą, Pilicą i Bzurą. Książę Janusz Starszy nadał w 1439 r. przywilej miejski. Kazimierz, Konrad, Bolesław Jan potwierdzają w 1461 r. ten przywilej. Kościół parafialny pierwotnie pw. św. Macieja i Anny, później zaś W. Świętych, został uposażony przez Annę, żonę ks. mazowieckiego Bolesława, w 1458 r.”, *Słownik geograficzny...* 1880–1914, t. 8, s. 45.

11 LALIK 1973, s. 31; KUNKEL 2006, s. 283.

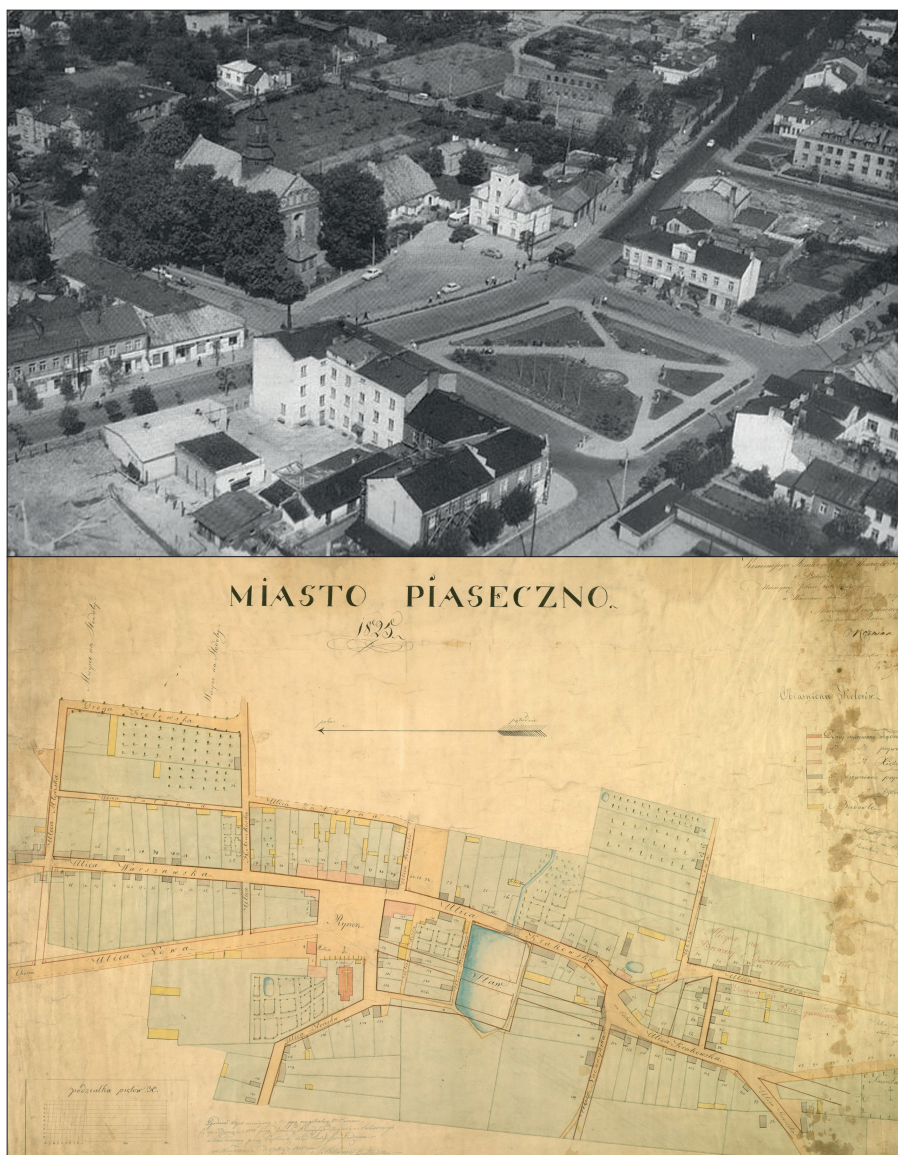
12 KZSP, t. 10, z. 14, pow. piaseczyński, s. 22; KUNKEL 2006, s. 283.

13 *Plan okolic miasta Piaseczno*, 1805, AGAD, Zb. Kart., sygn. 358–39.

14 AGAD, Zb. Kart. 46–22; A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012, s. 234, 235.

15 *Plan części miasta Piaseczno w powiecie warszawskim*, 1851, AGAD, Zb. Kart., sygn. 467–15.

a także obecnie), od zachodniej jej strony biegnie ulica, przy której znajduje się zwarta linia działek miejskich, stanowiąca pozostałość granicy placu rynkowego z okresu wcześniejszego. Możliwe, że opisywana relokacja kościoła względem placu rynkowego miała miejsce w latach 20. XIX wieku, podczas zakrojonej na szeroką skalę w Królestwie Kongresowym regulacji i przebudowy miast. Z nią można też wiązać powstanie w 1825 roku wspomnianego powyżej planu Piaseczna.

1. Zdjęcie z lotu ptaka rynku w Piasecznie z lat 70. XX w., za: pl.wikipedia.org;
plan Piaseczna autorstwa Augustyna Sulikowskiego, 1825, kopia z 1828 r., AGAD,
Zb. Kart., sygn. 046-22

Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku kościoła parafialnego w Tarczynie, leżącym w czasach I Rzeczypospolitej w woj. mazowieckim (prawa miejskie miasto otrzymało w 1355 r.)¹⁶. Murowany, istniejący do dziś kościół powstał w 1. połowie XVI wieku¹⁷. Świątynia znajduje się obecnie w północnej (krótszej) pierzei rynku i zwrócona jest do niego szerszą elewacją. Cmentarz przykościelny zajmuje natomiast całą szerokość pierzei. Jednak na mapie Tarczyna autorstwa geometry Ignacego Szeffera pochodzącej z 1820 roku¹⁸ kościół św. Mikołaja zaznaczony został od strony północnej, ale jeszcze we wnętrzu placu rynkowego. Północna pierzeja miejskiego rynku znajdowała się wówczas na tyłach świątyni, przy obecnej ulicy im. Księdza Czesława Oszkiela. Podobną sytuację przedstawia plan miasta Tarczyna i okolicznych terenów z 1821 roku¹⁹. Kolejny pomiar miasta, pochodzący z 1822 roku²⁰, ukazuje zmianę koncepcji ukształtowania placu rynkowego i wydzielenie z niego kościoła razem z działką przykościelną poprzez zmianę kształtu ogrodzenia wokół świątyni. Na planie zaznaczone zostały dwa warianty przebiegu ogrodzenia cmentarza przykościelnego: stary i nowy. Dzięki tej zmianie rynek tarczyński otrzymał kształt regularnego prostokąta (wcześniej przypominał formą trapez), a także przedłużone zostały i usystematyzowane w szerokości ulice wybiegające z placu w kierunku północnym (obecnie ulice Warszawska i Juliana Stępkowskiego). Plan miasta z 1848 roku²¹ ukazuje już plac rynkowy Tarczyna po przekształceniu, z kościołem usytuowanym w jego północnej pierzei. Na planie zaznaczona została także dzwonnica umieszczona w szerokości ogrodzenia cmentarza przykościelnego, znajdująca się na osi północnej pierzei rynku. Istniejąca do dzisiaj klasycystyczna dzwonnica formą może przywołać na myśl fasadę kościelną. Zespala ona kompozycyjnie całe założenie rynkowo-kościelne w jedną całość i kieruje wzrok ku świątyni, usytuowanej w głębi działki.

16 KZSP, t. 10, z. 14, pow. piaseczyński, s. 65. „Jest to starożytna osada, pierwotnie wieś książęca, położona przy krzyżujących się tu traktach z Radomia do Warszawy, a z Łowicza i Sochaczewa do Czerska. Zapewne na początku XIV w. powstała tu parafia z kościółkiem p.w. św. Mikołaja. Fundator (może ks. Trojden, +1341) nadał kościołowi jako uposażenie samą wieś. [...] Książę Kazimierz dokumentem znanym jedynie z odpisu, posiadającego mylną datę (r. 1303), wydanym w Warszawie, podobno 1353 (książę +1354), pozwolił swemu kapelanowi Janowi założyć na obszarze wsi T.[arczyn] miasto na prawie magdeburskiem”, *Słownik geograficzny...* 1880–1914, t. 12, s. 166.

17 KUNKEL 2006, s. 338–339; A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012, s. 150; KZSP, t. 10, z. 14, pow. piaseczyński, s. 65.

18 AGAD, Zb. Kart. 295-30; A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012, s. 262, 263.

19 *Plan miasta Tarczyna i okolicznych terenów*, 1821, AGAD, Zb. Kart., sygn. 204-11.

20 *Plan miasta Tarczyna*, 1822, AGAD, Zb. Kart., sygn. 369-9.

21 *Plan miasta Tarczyna na 32 wiorście traktu krakowskiego okazujący położenie bruków miejskich, jakie wykonać należy*, z 1848 r.: AGAD, KRSW, k. 198–199, za: geoforum.pl [dostęp: 13.05.2022].

2. *Plan miasta Tarczyna*, 1822, AGAD, Zb. Kart., sygn. 369-9

3. Plan miasta Tarczyna na 32 wiorście traktu krakowskiego okazujący położenie bruków miejskich, jakie wykonać należy, 1848, AGAD, KRSW, k. 198–199, za: geoforum.pl [dostęp: 1.07.2022]

Innym interesującym przykładem usytuowania kościoła w pierzei rynku na sposób barokowy jest kościół pw. św. Anny – obecnie kościół parafialny – w Kodniu (dawne woj. brzesko-litewskie), który powstał w latach 1620–1625 z fundacji właściciela miasta Mikołaja Sapiehy, kasztelana wileńskiego. Jego budowniczym był murator lubelski Paolo Francesco Negroni (Paweł Murzyn)²². Obecna barokowa fasada świątyni powstała natomiast w latach 1712–1714, z fundacji Jana Fryderyka Sapiehy²³.

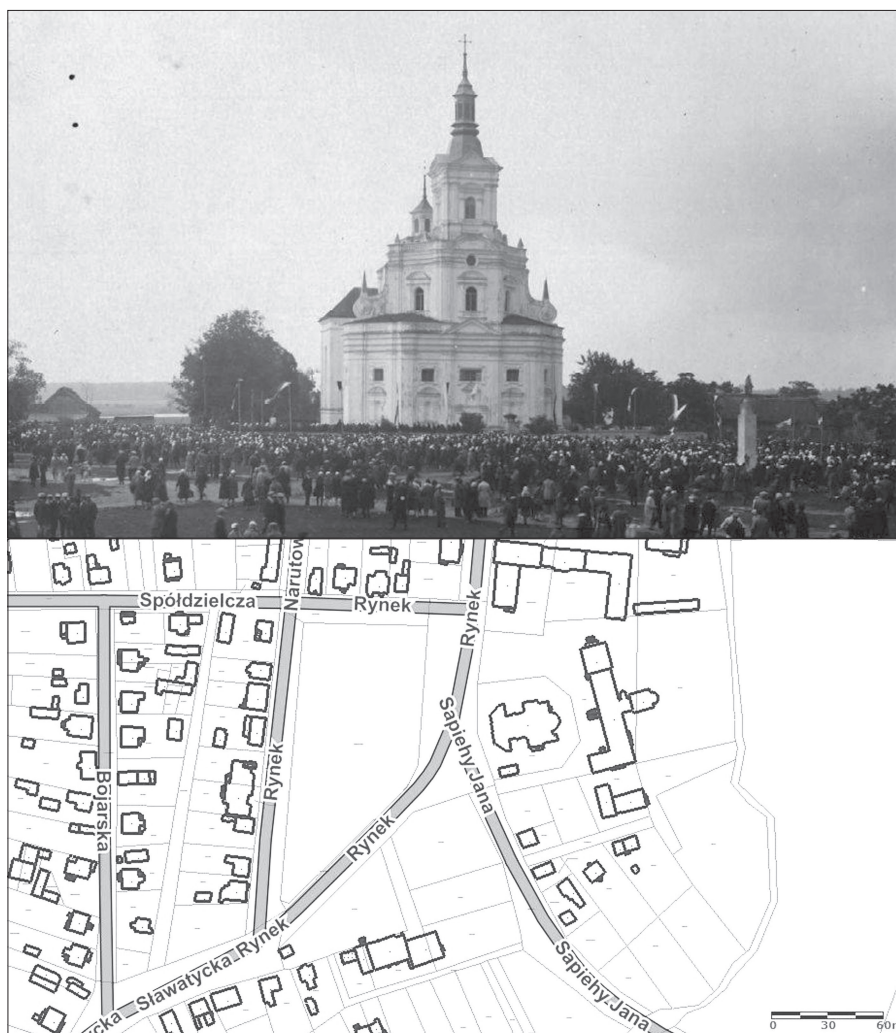
Kościół umieszczony jest we wschodniej (dłuższej) pierzei trapezoidalnego rynku. Znajduje się on w samym jej centrum, a jego fasada skierowana jest w stronę rynku. Zabudowania i teren należący do kościoła zajmują także cały kwartał przyrynkowy. Usytuowanie takie, mimo że zajmuje szerszą pierzeję rynku, wydaje się być typowe dla tych terenów, będąc świadectwem utrzymującej się popularności rynkowo-kościelnych kompozycji barokowych. Trzeba jednak podkreślić, że w tym przypadku jest ono jednak wtórne. Pierwotnie świątynia nie znajdowała się w centrum pierzei, lecz bliżej jej północnej krawędzi. Świadczy o tym plan miasta Kodnia, zamieszczony na wojskowej mapie Galicji Zachodniej z lat 1801–1804²⁴.

²² KZSP, t. 8, z. 2, pow. bialsko-podlaski, s. 108; KRASNY 1992, s. 25–52; MIŁOBĘDZKI 1980, s. 294–297.

²³ KZSP, t. 8, z. 2, pow. bialsko-podlaski, s. 109; MIŁOBĘDZKI 1980, s. 294–297; KRASNY 1992, s. 25–52; PANASIUK 2006, s. 64; KOWALCZYK 2016, s. 106–109.

²⁴ Austriacka mapa wojskowa Galicji Zachodniej z lat 1801–1804, za: maps.arcanum.com [dostęp: 14.05.2022].

Na planie tym kościół parafialny usytuowany jest w północno-wschodnim narożu rynku. To układ typowy dla wschodnich terenów dawnej Rzeczypospolitej dla kościołów umieszczanych w pierzei rynku bądź placu²⁵, w okresie od średniowiecza do XVII wieku. Kolejny plan miasta, pochodzący z 1840 roku²⁶ pokazuje już zupełnie inne usytuowanie świątyni względem placu rynkowego. Na planie kościół umieszczony jest, podobnie jak obecnie, pośrodku jego dłuższej pierzei.

4. Kodeń, widok kościoła parafialnego i placu rynkowego: *Odpust 15 sierpnia w Kodniu (lata 30-te)*: domkulturywkodniu.pl; Kodeń: plan współczesny, za: geoportal.gov.pl [dostęp: 27.03.2021]

²⁵ Por. REWIŃSKA 1938.

²⁶ Plan Sytuacyjny Kodnia z 1840 r., ze zbiorów Archiwum Państwowego w Lublinie, za: stareplany-miast.pl i domkulturywkodniu.pl [dostęp: 14.05.2022].

Interesujący jest sposób, w jaki osiągnięto przekierowanie świątyni względem placu. Na wspomnianym planie siedmioboczne ogrodzenie działki kościelnej wychodzi nieznacznie poza pierzeję (podobnie dzieje się też na mapie z lat 1801–1804), wkraczając w przestrzeń placu²⁷. Południowa część wschodniej pierzei na planie z 1840 roku jest także cofnięta pod kątem w stronę południowo-wschodnią, tworząc prawie idealną linię prostą razem z ukośną, wychodzącą na rynek, południową ścianą ogrodzenia. Druga, znajdująca się od północy, ukośna ściana ogrodzenia świątyni jest także równoległa do linii pierzei na północ od kościoła. Jeśliby na planie z 1840 roku przeciągnąć linię tej pierzei z północno-wschodniego jej krańca na południe, to wpasowałaby się niemal idealnie w południowo-wschodni kraniec prostopadłej do niej południowej pierzei rynkowej, a kościół usytuowany byłby wówczas blisko północno-wschodniego naroża rynku.

Dopasowanie linii pierzei i ogrodzenia oraz zespolenie ich w jedną całość, a także wyjście w połąć rynku części ogrodzenia świątyni spowodowało wysunięcie na plan pierwszy kościoła farnego i podporządkowanie mu przestrzeni placu. Dzięki takiemu zabiegowi świątynia stała się czytelną dominantą architektoniczną. Mimo że rozwiązanie to powstało w 1. połowie XIX wieku, podejmuje ono rozwiązania typowe dla dojrzałego baroku, które pozostawały atrakcyjne również w klasycyzmie.

Kolejnym przykładem umieszczenia kościoła pośrodku dłuższej pierzei rynku jest Międzyrzecz Podlaski (dawne woj. podlaskie, a od 1573 r. woj. brzesko-litewskie). Dawna, należąca do unitów świątynia znajduje się w północno-wschodniej pierzei rynku, a działka, na której stoi, zajmuje środek tejże pierzei. Plac ten przed wybudowaniem w 1782 roku obecnego kościoła należał do parafii unickiej i stały na nim także wcześniejsze świątynie – powstające prawdopodobnie już od przełomu XI i XII wieku²⁸.

Na planach sytuacyjnych Międzyrzecza pochodzących z 1846²⁹ i 1850³⁰ roku kościół znajduje się już w części centralnej tejże pierzei rynku. Natomiast na

27 Wyrzalizowane bramy wychodzące poza prostą linię ogrodzeń spotykane są na omawianych terenach w XVIII w. w kręgu fundacji magnackich. Przykład stanowią tu mogą bramy prowadzące przed główne wejście do pałacu w Choroszczy czy bramy kościelne w Tykocinie i Choroszczy, por. OLEŃSKA 2011.

28 KZSP, t. 8, z. 2, pow. bialsko-podlaski, s. 180.

29 *Plan sytuacyjny Rynku i główniejszych Ulic M. Międzyrzecza do zakazu stawiania przy nich domów drewnianych [...] jako to: a) ulicy Brzeskiej, b) Chausse, c) Kościelney, d) Lubelskiej z jednej i z drugiej strony rynku*, 1846, Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 722.

30 *Plan sytuacyjny Rynku i główniejszych Ulic M. Międzyrzecza do zakazu stawiania przy nich domów drewnianych [...] jako to: a) ulicy Brzeskiej, b) Chausse, c) Kościelney, d) Lubelskiej z jednej i z drugiej strony rynku*, 1850, Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 721. Plan ten reprodukuje w swojej pracy również Aneta Średzińska, określając datę jego powstania na 1846 r., ŚREDZIŃSKA 2011, s. 283.

planie wojskowym leżącej wówczas w zaborze austriackim Galicji Zachodniej, wykonanym w latach 1801–1804, świątynia zaznaczona została w środku północno-wschodniej pierzei rynku, jednak nie w geometrycznym centrum, lecz bliżej jej północnego krańca³¹. Może to świadczyć o tym, że budowla w początkach XIX wieku nie znajdowała się w centralnej części pierzei. Nie można też wykluczyć, że przekaz taki może być niedopatrzeniem twórców mapy.

5. Międzyrzec Podlaski, plan miasta z 1850 r. *Plan sytuacyjny Rynku i główniejszych Ulic M. Międzyrzecza do zakazu stawiania przy nich domów drewnianych [...] jako to: a) ulicy Brzeskiej, b) Chaussee, c) Kościelney, d) Lubelskiej z jednej i z drugiej strony rynku, 1850, APL, Zbiór Planów Różnych Urzędów, sygn. 721*

Przykładem wtórnego usytuowania świątyni w węższej pierzei rynku na obszarze Mazowsza jest także kościół Jezuitów w Rawie Mazowieckiej, będącej w czasach I Rzeczypospolitej stolicą woj. rawskiego. Murowany kościół zajmuje środkową część zachodniej (węższej) pierzei trapezoidalnego rynku. Został on wybudowany w latach 1693–1730, jego fundatorem był arcybiskup gnieźnieński Teodor Potocki³². Od północny do świątyni przylega, usytuowany także w pierzei, okazały, dwukondygnacyjny, murowany budynek kolegium jezuickiego, które

31 Austriacka mapa wojskowa Galicji Zachodniej z lat 1801–1804, za: maps.arcanum.com [dostęp: 6.05.2022].

32 400-lecie kościoła... 2013, s. 31; EJCHMAN 1989, s. 19–33.

powstało wcześniej niż świątynia. Wzniesiono je w latach 1630–1642³³. W tym też okresie (przed lub w 1641 r.) wzniesiono z drewna pierwszy kościół jezuitki, który służył zgromadzeniu do wybudowania obecnie istniejącego³⁴. Umieszczenie zabudowań kolegium i świątyni przez jezuitów w tym miejscu związane było z przejściem przez nich jednej z kamienic. Miała ona wejść w posiadanie zakonu w 1612 roku jako spadek, który przejął jezuita ksiądz Mikołaj Rawski po swoim bracie. Budynek kamienicy miał stanowić zrąb późniejszych zabudowań jezuitów, które powiększone zostały przez wykupywanie kolejnych działek³⁵.

Kościół i kolegium Jezuitów w Rawie pierwotnie nie zostały jednak zbudowane przy rynku miejskim, tylko najprawdopodobniej przy ulicy przebiegającej na tyłach zachodniej pierzei rynku – Piotrkowskiej. Ukazuje to rekonstrukcja planu Rawy, pochodząca ze zbiorów Uniwersytetu Łódzkiego, prezentująca stan zabudowy miasta w XVI–XVII wieku³⁶ (autorstwa Wojciecha Kalinowskiego i Wandy Lewandowskiej³⁷). Zespół zabudowań jezuitkich znalazł się przy placu na skutek przekształceń w zabudowie miasta, jakie miały miejsce w latach 20. XIX wieku³⁸. W tym okresie, jak pisze Janusz Kubiak, powiększony został m.in. rynek rawski, przez usunięcie pozostałości dawnej pierzei zachodniej (projekt regulacyjny miasta Rawy Mazowieckiej z 1817 r., autorstwa geometry Saltzera)³⁹, znajdujących się w południowo-zachodnim narożu placu, widocznych na planie miasta z 1817 roku⁴⁰. Zostały one rozebrane najprawdopodobniej pomiędzy 1824 a 1826 rokiem. Zabudowania te i działki, na których się znajdowały, były własnością mieszkańca Rawy – niejakiego Stanisława Górskiego⁴¹.

Kościół i kolegium Jezuitów mogły być dostępne od strony rynku jednak już o wiele wcześniej, jeszcze w XVIII lub nawet w XVII wieku. Jak widać na planie Rawy z 1817 roku, brak jest północno-zachodniej części pierzei przyrynkowej.

33 400-lecie kościoła... 2013, s. 31.

34 Ibidem.

35 Ibidem. Donatorami siedziby rawskich jezuitów była wówczas można rodzina Wołuckich: Starosta rawski Stanisław Wołucki, jego brat – biskup kujawski Paweł Wołucki, a po ich śmierci w 1622 r. ich dwaj bracia – kolejny starosta rawski (i zarazem kasztelan małogoski: *Herbarz Polski...*, t. 1, s. 304) Sebastian oraz kasztelan rawski i późniejszy wojewoda rawski Filip Wołucki, 400-lecie kościoła... 2013, s. 31; KZSP, t. 2, s. 273.

36 750 lat Rawy Mazowieckiej... 2002, s. 76, okładka tylna; KALINOWSKI 1973, s. 140–142.

37 750 lat Rawy Mazowieckiej... 2002, s. 76.

38 KUBIAK 1980, s. 45.

39 Ibidem, s. 44–46.

40 Plan miasta Rawy podług oryginału z roku 1817 z wszelkimi szczegółami oznaczony i narysowany w r. 1829 przez S. Smolikowskiego elewa KRSWiP, kopia z 1909 r., Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, za: TRZEBIŃSKI 1962, s. 40, 164.

41 KALINOWSKI/TRAWKOWSKI 1955, s. 190.

Na jej miejscu znajduje się pusty plac, który otwierał perspektywę na kościół i kolegium⁴². Północna część pierzei mogła przestać istnieć już w połowie XVII wieku na skutek zniszczeń w okresie potopu. Miasto Rawa zostało wówczas prawie doszczętnie zniszczone, a dawne rozplanowanie urbanistyczne w dużej mierze zatarła⁴³; z ponad 400 domów w połowie XVI wieku⁴⁴ lustracja z roku 1661 wymienia tylko 32 zamieszkane⁴⁵. Z szacunkowych 3 tysięcy mieszkańców w XVI wieku, po okresie wojny, w 1660 roku zostało około 250⁴⁶. Jesienią 1665 roku, podczas rokoszu Jerzego Lubomirskiego, król Jan Kazimierz wraz z królową Marią Ludwiką i dworem przez kilka tygodni przebywali w Rawie, zatrzymując się w klasztorze Jezuitów⁴⁷. Jak pisze Mirosław Nagielski, król dla ochrony „wczesnym rankiem 8 października kazał zatoczyć kilka dział przed klasztor jezuicki, gdzie znajdowała się rezydencja pary monarszej [...]”⁴⁸. Ta informacja może wskazywać, że już wówczas budynki jezuickie otwierały się na szerszy plac, a nie na zabudowaną ulicę. Interesujące jest także, że po przekształceniach rynku w XIX wieku kościół Jezuitów znalazł się centralnie pośrodku jego zachodniej pierzei. Trudno rozstrzygnąć, czy był to przypadek czy celowy zamiar urbanistów.

Nieco odmiennym przykładem „przesunięcia” świątyni z wnętrza rynku do jego pierzei już na przełomie XVIII i XIX wieku – lub nawet w okresie wcześniejszym, jest kościół parafialny pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny w – leżącym w czasach I Rzeczypospolitej w woj. mazowieckim – Mińsku (Mazowieckim)⁴⁹. Świątynia wzniesiona została w 1. połowie XVI stulecia (dokładniejsza data powstania nie jest znana) z fundacji członków rodu Mińskich⁵⁰ (parafię erygowano w 1422 r.⁵¹).

42 *Plan miasta Rawy podług oryginału z roku 1817 z wszelkimi szczegółami oznaczony i narysowany w r. 1829 przez S. Smolikowskiego elewa KRSWiP, kopia z roku 1909, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, za: TRZEBIŃSKI 1962, s. 40, 164.*

43 KALINOWSKI 1973, s. 140–141.

44 PAZYRA 1959, s. 403; GIEYSZTOR/ZAHOŃSKI/ŁUKASIEWICZ 1968, s. 59; KUBIAK 1980, s. 44.

45 PAZYRA 1959, s. 403; KALINOWSKI 1973, s. 140.

46 KALINOWSKI/TRAWKOWSKI 1955, s. 183.

47 NAGIELSKI 2002, s. 35–62.

48 *Ibidem*, s. 48.

49 Miasto Mińsk założone zostało na prawie chełmińskim przez Janusza (Jana) z Gościańczy (Gościęcic), późniejszego stolnika czerskiego, w 1421 r., na gruntach należącej do niego wioski – Mińsk (Miensko), A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012, s. 91; LUTOSTAŃSKA 2012, s. 9, 22; KZSP, t. 10, z. 8, pow. mińsko-mazowiecki, s. 17.

50 BENKO 1956, s. 224–225; KUNKEL 2006, s. 270–271; KZSP, t. 10, z. 8, pow. mińsko-mazowiecki, s. 19. Byli oni potomkami Janusza z Gościańczy.

51 BENKO 1976, s. 262; LALIK 1976, s. 13–111; A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012, s. 91; LUTOSTAŃSKA 2012, s. 9; *Katalog zabytków sztuki...* podaje natomiast, że parafia została erygowana prawdopodobnie w XIII lub w XIV w., KZSP, t. 10, z. 8, pow. mińsko-mazowiecki, s. 19.

6. Zdjęcie z lotu ptaka rynku w Mińsku za: pl.wikivoyage.org oraz plan współczesny rynku w Mińsku Mazowieckim, za: geoportal.gov.pl [dostęp: 27.03.2021]

Kościół umiejscowiony jest we wschodniej (krótszej) pierzei rynku. Pierwotnie działka, na której został zbudowany, znajdowała się pośrodku wydłużonego placu targowego, o wrzecionowatym kształcie, który powstał na przecięciu wiodących przez Mińsk traktów – warszawskiego (z zachodu na wschód) i dwóch traktów (z południa na północ). Do dziś w układzie ulic w mieście zaznacza się forma pierwotnej owalnicy, której zamknięcie znajduje się na tyłach kościoła parafialnego (na wschód od niego), u zbiegu ulic Ogrodowej i Kościelnej.

Schemat ten jest widoczny na planie miasta z lat 1801–1804⁵². Świątynia na początku XIX wieku znajdowała się już w północnej pierzei rynku, z fasadą umieszczoną naprzeciw niego pod kątem prostym, w popularnym na Mazowszu układzie barokowym świątyni w pierzei rynku. W wyniku przeprowadzenia trasy wiodącej z Warszawy dawny układ ulic, a także usytuowanie rynku i kościoła względem niego zostały zmienione. Dawny rynek przesunięto w stronę południowo-zachodnią i oddzielono od świątyni traktem (wytyczony w 1823 r., ob. ul. Warszawska) prowadzącym z Warszawy w kierunku południowo-wschodnim (w stronę Siedlec)⁵³. Dzięki temu fasada kościoła ukierunkowana została pod kątem w stosunku do rynku miejskiego. Rozwiązanie to jest widoczne także na planie Mińska, pochodzącym z 1867 roku⁵⁴. Pozostałością wcześniejszej drogi, która biegła przez rynek miński ze wschodu na zachód, jest – dzisiaj oddzielona od placu zabudowaniami – ulica Dąbrówki.

Zmiany usytuowania kościołów względem placu rynkowego w pierwszych dekadach XIX wieku mogą być przykładem długiego trwania schematów urbanistycznych, wykształconych na tych terenach w okresie od 2. połowy XVII i w XVIII wieku.

Układ ze świątynią pośrodku pierzei rynku był wykorzystywany na terenach Mazowsza, Podlasia i na ziemiach z nimi graniczących w epoce baroku, nie tracąc na atrakcyjności również w okresie późniejszym. Zaprezentowane powyżej zespoły osiągały zamierzony efekt urbanistyczny z wykorzystaniem różnych, dostępnych w ramach akcji regulacyjnej metod. Świątynie powstałe wcześniej usytuowane zostały w pierzei rynku wtórnie, podczas jego regulacji. Najczęściej były one „wykrojone” z wnętrza placu oraz „przeniesione” do pierzei w 1. połowie XIX wieku na skutek wcielania w życie barokowych koncepcji kompozycji urbanistycznej. Podobnie świątynie wybudowane w XVIII stuleciu, pierwotnie nieusytuowane na osi pierzei rynku, w XIX wieku umieszczano pośrodku jednej z pierzei placu.

Omówione powyżej założenia w Piasecznie, Tarczynie, Kodniu, Międzyrzeczu Podlaskim, Rawie czy Mińsku w formach nadanych im podczas XIX-wiecznych przekształceń przetrwały do czasów obecnych. Świadczy to o utrzymującej się atrakcyjności wykorzystanych układów urbanistycznych, wpisujących się na stałe w krajobraz historyczny regionu.

52 Austriacka mapa wojskowa Galicji Zachodniej z lat 1801–1804, za: maps.arcanum.com [dostęp: 14.05.2022].

53 LUTOSTAŃSKA 2012, s. 30, 67.

54 *Plan placów i ogrodów w mieście prywatnym Mińsku, dziedzicznem Jaśnie Wielmożnego Karola Hrabiego Jezierskiego, w Gubernii Warszawskiej. Powiecie Stanisławowskim położonych. Na zasadzie planu jeometry Ziolkowskiego z roku 1856 po zaprowadzeniu zaszytych zmian, plan niniejszy rysował w roku 1867 L. Konopacki jeometra klasy 2 przysięgły.* Muzeum Ziemi Mińskiej, za: LUTOSTAŃSKA 2012.

Bibliografia

Archiwalia

- Austriacka mapa wojskowa Galicji Zachodniej z lat 1801–1804, za: maps.arcanum.com [dostęp: 14.05.2022].
- Plan części miasta Piaseczno w powiecie warszawskim*, 1851, AGAD, Zb. Kart., sygn. 467-15.
- Plan gruntów miasta Tarczyna*, 1820, AGAD, Zb. Kart., sygn. 295-30.
- Plan miasta Rawy podług oryginału z roku 1817 z wszelkimi szczegółami oznaczony i narysowany w r. 1829 przez S. Smolikowskiego elewa KRSWiP*, kopia z roku 1909, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, za: TRZEBIŃSKI 1962, s. 40, 164.
- Plan miasta Tarczyna*, 1822, AGAD, Zb. Kart., sygn. 369-9.
- Plan miasta Tarczyna i okolicznych terenów*, 1821, AGAD, Zb. Kart., sygn. 204-11.
- Plan miasta Tarczyna na 32 wiorście traktu krakowskiego okazujący położenie bruków miejskich, jakie wykonać należy*, z 1848 r.: AGAD, KRSW, k. 198–199, za: geoforum.pl [dostęp: 13.05.2022]
- Plan okolic miasta Piaseczno*, 1805, AGAD, Zb. Kart., sygn. 358-39.
- Plan Piaseczna z 1825 roku (kopia z 1828 r.)* AGAD, Zb. Kart., sygn. 46-22.
- Plan placów i ogrodów w mieście prywatnym Mińsku, dziedzicznem Jaśnie Wielmożnego Karola Hrabi Jezierskiego, w Gubernii Warszawskiej. Powiecie Stanisławowskim położonych. Na zasadzie planu jeometry Ziółkowskiego z roku 1856 po zaprowadzeniu zaszłych zmian, plan niniejszy rysował w roku 1867 L. Konopacki jeometra klasy 2 przysięgły*, Muzeum Ziemi Mińskiej, za: LUTOSTAŃSKA 2012.
- Plan Sytuacyjny Kodnia z 1840 r.*, ze zbiorów Archiwum Państwowego w Lublinie, za: stareplanymiastr.pl i domkulturywkodniu.pl [dostęp: 14.05.2022].
- Plan sytuacyjny Rynku i główniejszych Ulic M. Międzyrzecza do zakazu stawiania przy nich domów drewnianych [...] jako to: a) ulicy Brzeskiej, b) Chausse, c) Kościelney, d) Lubelskiej z jednej i z drugiej strony rynku*, 1846, Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 722.
- Plan sytuacyjny Rynku i główniejszych Ulic M. Międzyrzecza do zakazu stawiania przy nich domów drewnianych [...] jako to: a) ulicy Brzeskiej, b) Chausse, c) Kościelney, d) Lubelskiej z jednej i z drugiej strony rynku*, 1850, Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 721.

Opracowania

- A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2012 – Agnieszka Bartoszewicz, Henryk Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Warszawa–Pułtusk 2012.
- A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2013 – Agnieszka Bartoszewicz, Henryk Bartoszewicz, *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45, 2013, nr 3, s. 236–255.
- A. BARTOSZEWICZ/H. BARTOSZEWICZ 2020 – Agnieszka Bartoszewicz, Henryk Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast Królestwa Polskiego 1815–1836*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 68 (2), 2020, s. 223–243.

- BENKO 1956 – Marian Benko, *Dawne ośrodki miejskie południowego Mazowsza prawobrzeżnego*, „Ochrona Zabytków” t. 9, nr 4 (35), 1956, s. 205–234.
- BENKO 1976 – Marian Benko, *Rozwój przestrzenny Mińska Mazowieckiego*, [w:] *Dzieje Mińska Mazowieckiego 1421–1971*, red. Józef Kazimierski, Warszawa 1976, s. 257–270.
- CZAPSKA 1959 – Anna Czapska, *Węgrów, monografia historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959.
- CZAPSKA 1970 – Anna Czapska, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki”, t. 9, 1970, s. 85–145.
- 400-lecie kościoła... 2013 – 400-lecie kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Rawie Mazowieckiej, Urząd Miasta Rawa Mazowiecka, Parafia rzymskokatolicka Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, Bydgoszcz 2013.
- EJCHMAN 1989 – Maria Ejchman, *Kościół i kolegium jezuitów w Rawie Mazowieckiej w świetle materiałów archiwalnych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 34, 1989, s. 19–33.
- GIEYSZTOR/ZAHOŃSKI/ŁUKASIEWICZ 1968 – Irena Gieysztor, Andrzej Zahorski, Juliusz Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968.
- GOLAŃSKI 1997 – Jerzy Golański, *Z dziejów Tarczyna*, Tarczyn 1997.
- GOLAŃSKI 2001 – Jerzy Golański, *W dawnym Tarczynie*, Warszawa 2001.
- GOLAŃSKI 2020 – Jerzy Golański, *Z dziejów Tarczyna c.d.*, Tarczyn 2020.
- GRABISZEWSKA 2013 – Liliana Grabiszewska, *Działalność urbanistyczna i przepisy budowlane Królestwa Polskiego (1815–1915) w planach regulacji warszawskiej Pragi*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki: Teoria i Historia”, 2013, nr 3, s. 67–85.
- Herbarz Polski... 1839–1846* – *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. Jan Nepomucen Bobrowicz, t. 1, Lipsk 1839–1846.
- KALINOWSKI 1955 – Wojciech Kalinowski, *Rozbudowa Radomia w latach 1815–1830*, [w:] *Studia z historii budowy miast. Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury*, R. V, z. 1/14, 1955, s. 141–180.
- KALINOWSKI 1973 – Wojciech Kalinowski, *Rawa*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, red. Władysław Pałucki, Warszawa 1973, s. 140–142.
- KALINOWSKI/TRAWKOWSKI 1955 – Wojciech Kalinowski, Stanisław Trawkowski, *Przebudowa Rawy Mazowieckiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815–1830)*, „Studia z historii budowy miast. Instytut Urbanistyki i Architektury” 1955, z. 1/14, s. 181–207.
- KARPOWICZ 2009 – Mariusz Karpowicz, *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009.
- KASABUŁA 2009 – Tadeusz Kasabuła, *Rys historyczny parafii rzymskokatolickiej w Choroszczy*, [w:] *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy: 550 lat: księga jubileuszowa*, Białystok 2009, s. 17–31.
- KOCHANOWSKI 1960 – Wacław Kochanowski, *Kościół i Dom Księży Misjonarzy w Tykocinie*, „Nasza Przyszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 11, 1960, s. 441–458.
- KOSIŃSKI/SWAT 1991 – Sławomir Kosiński, Tadeusz Swat, *Rozwój i upadek*, [w:] *Węgrów. Dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, red. Arkadiusz Kołodziejczyk, Tadeusz Swat, Węgrów 1991, s. 44–73.

- KOWALCZYK 2016 – Jerzy Kowalczyk, *Architektura*, [w:] *Sztuka polska. Późny barok, rokoko, klasycyzm (XVIII wiek)*, Warszawa 2016.
- KRASNY 1992 – Piotr Krasny, *Krzyżowo-kopułowe kościoły-mauzolea w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Historii Sztuki”, t. 20, 1992, s. 25–52.
- KUBIAK 1980 – Janusz Kubiak, *Rawa Mazowiecka – program Konserwatorski*, „Ochrona Zabytków”, t. 33/1 (128), 1980, s. 44–53.
- KUNKEL 2006 – Robert Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- KZSP, t. 2 – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 2, woj. łódzkie, red. Jerzy Łoziński, 1953–1954.
- KZSP, t. 8 – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 8, z. 2, pow. bialsko-podlaski, woj. lubelskie, red. Ryszard Brykowski, Ewa Smulikowska, Zofia Winiarz, 1960–2006.
- KZSP, t. 10, z. 8 – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10, z. 8, pow. mińsko-mazowiecki, woj. warszawskie, red. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska, 1962–1999.
- KZSP, t. 10, z. 14 – *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10, z. 14, pow. piaseczyński, woj. warszawskie, red. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska, 1962–1999.
- LALIK 1973 – Tadeusz Lalik, *Piaseczno w dawnej Polsce – XV–XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, red. Jerzy Antoniewicz, Warszawa 1973.
- LALIK 1976 – Tadeusz Lalik, *Mińsk Mazowiecki w Polsce przedrozbiorowej XV–XVIII w.*, [w:] *Dzieje Mińska Mazowieckiego 1421–1971*, red. Józef Kazimierski, Warszawa 1976, s. 13–111.
- LUTOSTAŃSKA 2012 – Alicja Lutostańska, *Mińsk Mazowiecki – jedno miasto? Studium historyczno-urbanistyczne Mińska Mazowieckiego i Sandomierza*, Mińsk Mazowiecki 2012.
- ŁUGOWSKI 2006 – Piotr Ługowski, *Kościół św. Stanisława w Siedlcach. Studium historyczno-artystyczne obiektu*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 3, 2006, s. 95–147.
- MĄCZKA 2004 – Dorota Mączka, *Kościół św. Stanisława B.M. w Siedlcach*, „Rocznik Białskopodlaski”, t. 12, 2004, s. 177–210.
- MĄCZYŃSKI 2013 – Ryszard Mączyński, *Kościół parafialny w Nowym Dworze Mazowieckim – niedocenione dzieło polskiego klasycyzmu*, „Sztuka i Kultura”, t. 1, 2013, s. 101–171.
- MIERZWIŃSKI 1985–1986 – Henryk Mierzwiński, *Kock w czasach Anny Jabłonowskiej*, „Rocznik Lubelski”, t. 27–28, 1985–1986, s. 61–84.
- MIERZWIŃSKI 1990 – Henryk Mierzwiński, *Dzieje Kocka do 1939 roku*, Warszawa 1990.
- MIERZWIŃSKI 2000 – Henryk Mierzwiński, *Kock w okresie reform ks. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej*, „Szkice Podlaskie”, t. 8, 2000, s. 113–126.
- MIŁOBĘDZKI 1980 – Adam Miłobędzki, *Architektura Polska XVII wieku*, t. 1–2, Warszawa 1980.
- NAGIELSKI 2002 – Mirosław Nagielski, *Rawa w dobie rokoszu Jerzego Lubomirskiego w latach 1665–1666*, [w:] *750 lat Rawy Mazowieckiej. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Rawa Mazowiecka, 26 maja 2000, red. Wojciech Grochowalski, Anna Krajewska, Łódź 2002, s. 35–62.
- OLEŃSKA 2011 – Anna Oleńska, *Jan Klemens Branicki. Sarmata nowoczesny. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011.
- PANASIUK 2006 – Joanna Panasiuk, *Jan Fryderyk Sapieha – magnat zaangażowany w odnowę religijną Kodnia i okolic*, „Rocznik Białskopodlaski”, t. 14, 2006, s. 63–69.
- PAPROCKI 1965 – Bogusław Paprocki, *Zagadnienia urbanistyki Kielc w pierwszej połowie XIX wieku*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 3, 1965, s. 329–339.

- PAZYRA 1959 – Stanisław Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.
- REWIEŃSKA 1938 – Wanda Rewieńska, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce, położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Wilno 1938.
- 750 lat Rawy Mazowieckiej 2002 – 750 lat Rawy Mazowieckiej. *Materiały z sesji popularnonaukowej, Rawa Mazowiecka, 26 maja 2000*, red. Wojciech Grochowalski, Anna Krajewska, Łódź 2002.
- Słownik geograficzny... 1880–1914 – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Filip Sulimierski, Władysław Walewski, t. 8, Warszawa 1880–1914.
- ŚREDZIŃSKA 2011 – Aneta Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011.
- TRZEBIŃSKI 1955 – Wojciech Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku oświecenia*, „Studia z historii budowy miast. Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, 1955, z. 1/14, s. 83–123.
- TRZEBIŃSKI 1962 – Wojciech Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962.

Netografia

geoforum.pl
geoportal.gov.pl
maps.arcanum.com
stareplanymiast.pl
domkulturywkodniu.pl
www.parafia.rawa-maz.pl

